

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВочИНІВ, вчинених в РЕЗУЛЬТАТІ ЗЛОВМИСНОЇ ДОМОВЛЕНОСТІ

У статті автор аналізує специфіку визнання правочинів недійсними вчинених в результаті зловмисної домовленості. Зокрема виокремлює види представництва, визначає суб'єктів, які можуть оспорювати такі правочини.

Ключові слова: недійсність, недійсність правочинів, зловмисна домовленість.

В статье автор анализирует специфику признания сделок недействительными вследствие злонамеренного соглашения. В частности выделяет виды представительства, определяет субъектов, которые могут оспаривать такие сделки.

Ключевые слова: недействительность, недействительность сделок, злонамеренное соглашение.

The article examines the specific recognition of invalid transactions committed under the evil-minded agreement. Specifically it identifies types of representative and defines entities that may challenge such transactions.

Key words: invalidity, the invalidity of contracts, evil-minded agreement.

Аналіз як взагалі недійсності правочинів [1, 2, 3], так і вчинених в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною [4, 5, 6] завжди викликало підвищену увагу в доктрині та практиці. Втім у літературі відсутнє сучасне комплексне дослідження проблематики такого виду правочину з вадами волі. Однак це не в повній мірі відповідає сучасним реаліям, і першу чергу практикою «вимагається» вироблення рекомендацій щодо цього виду недійсних правочинів. Тому *метою* цієї статті є з'ясування особливостей визнання недійсними правочинів вчинених в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною.

Основною вимогою до представника є його добросовісність та приписи діяти в інтересах особи, яку він представляє. Зокрема, у ч. 3 ст. 238 ЦК України представникові прямо заборонено вчиняти правочини від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах

іншої особи, яку він представляє. Представник, вчиняючи правочин, не виражає власної волі, він реалізує волю особи, яку він представляє.

Одним з різновидів порушень представника може бути вступ у зловмисну домовленість з другою стороною правочину, при цьому він дбає про власні інтереси і зневажає інтересами особи, яку представляє. Це може бути при укладенні представником договору купівлі-продажу майна за заниженою ціною, домовившись з другою стороною правочину про сплату йому за це певної суми.

Тому цей різновид правочинів є оспорюваним, оскільки процес формування волі однієї зі сторін є деформованим внаслідок наявності зловмисної домовленості її представника з другою стороною, тобто волевиявлення не відображає справжньої волі як мінімум однієї зі сторін. Однак, у будь-якому випадку факт зловмисної домовленості може піддаватися сумніву і повинен бути доведений заінтересованою особою.

© Крат В., 2012

Крім того, потрібно звернути увагу, що в разі, коли укладається *договір позики* внаслідок зловмисної домовленості, відповідно до положень абз. 2 ч. 1 ст. 1051 ЦК України допускається виключення з правила про недопустимість підтвердження факту вчинення такого правочину свідченнями свідків (ч. 1 ст. 218 ЦК України).

Кваліфіковані як правочини, вчинені внаслідок зловмисної домовленості, можуть бути *тільки дво- та багатосторонні правочини (договори)*. Такий висновок ґрунтується як на основі буквального тлумачення *представника та другої сторони*, так і сутнісного, оскільки саме ці різновиди правочинів вважаються вчиненими за наявності домовленості як мінімум між двома сторонами. При цьому ВСУ зауважує, що такі випадки виникають *при укладенні договорів купівлі-продажу та підряду* [7].

Водночас, не виключені випадки, за яких і односторонній правочин вчинятиметься внаслідок зловмисної домовленості. Звісно, у цьому разі вона може існувати тільки між представником та іншими особами. Наприклад, подібна ситуація може настати у випадку подання представником учасника товариства з обмеженою відповідальністю внаслідок зловмисної домовленості заяви про вихід з товариства. З метою захисту та відновлення порушених прав такої особи видається можливим застосування для кваліфікації таких дій положень ст. 232 ЦК України на підставі аналогії (ст. 8 ЦК України).

Для визнання правочину недійсним згідно зі ст. 232 ЦК України він має укладатися між двома особами, одна з яких діє через *представника*. Тобто суб'єктний склад цих правочинів характеризується обов'язковою наявністю представника однієї зі сторін. Сторонами, у свою чергу, можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Важливого значення набуває з'ясування значення, в якому використовується термін «представник» у ст. 232 ЦК

України, адже це безпосередньо впливає на можливість кваліфікації правочину як вчиненого в результаті зловмисної домовленості. Така потреба зумовлена і невизначеністю як у науково-практичній літературі, так і в судовій практиці того, щодо яких різновидів представництва необхідно застосовувати ст. 232 ЦК України.

Наприклад, у літературі вказується, що аналіз змісту ст. 232 ЦК України надає підстав вважати, що її дія поширюється на договірне представництво і юридично коректніше визнавати правочини, вчинені представником однієї сторони, представництво якого базується на інших правових підставах, унаслідок його зловмисної домовленості з другою стороною, недійсними безпосередньо на підставі ст. 215 ЦК України із застосуванням правових наслідків, передбачених ст. 216 ЦК України [8].

ВСУ в Узагальненні практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними вказує, що визнання такого правочину недійсним має різні правові наслідки, які залежать від того, що було підставою для *представництва – довіреність, договір, акт юридичної особи чи інше* [7]. У свою чергу, в п. 22 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» цей момент залишений поза увагою.

Разом з тим, потрібно враховувати, що у ст. 232 ЦК України законодавець використовує два терміни, які мають важливе значення для визначення суб'єктного складу цього правочину: «*представник*» (у назві статті та ч. 1) та «*довіритель*» (у ч. 2). Хоча слід зауважити, що відносно назви суб'єктів такого правовідношення, як представництво, у ЦК України також не вживається одноманітна термінологія. Зокрема, для позначення:

представника – використовуються терміни: «*представник*» (ч. 1 ст. 237 ЦК України), «*законний представник*» (ст. 242 ЦК України), «*комерційний представ-*

ник» (ст. 243 ЦК України), «представники держави, АРК, територіальних громад» (ст. 173 ЦК України), «повірений» (ч. 1 ст. 1000 ЦК України);

іншої сторони правовідношення: «особа, яку представляє» (ч. 1 ст. 237 ЦК України), «довіритель» (ч. 3 ст. 244 ЦК України).

Однак варто мати на увазі, що термін «представник» є категорією родовою, що включає в себе як законного представника, так і повіреного, і комерційного представника. З огляду на те, що в ч. 1 ст. 232 ЦК України закріплено поняття «представник», відсутні передумови не допускати оспорювання правочинів, вчинених внаслідок зловмисної домовленості законним представником або представником, на підставі акта органу юридичної особи.

Таким чином, під **представником** варто розуміти як законного представника (зокрема, батька, опікуна), так і особу, яка діє на підставі довіреності, виданої на основі акта органу юридичної особи чи договору (ч. 3 ст. 237 ЦК України).

Традиційною є дискусія про те, чи існує можливість розглядати орган юридичної особи як її представника. Фактично її сутність зводиться до можливості або ж відсутності застосовувати відповідні норми, що стосуються представників. У ракурсі цієї проблематики можна висловитися як за поширення, так і проти такого. Перш за все, варто вказати, що останнім часом підхід відносно розповсюдження підтримується і застосовується в судовій практиці.

Наприклад, ВГСУ підкреслив, що директор ТОВ «ДВС» в особі Михайленка Едуарда Миколайовича не мав законних підстав для укладення з собою (приватним підприємцем Михайленко Едуардом Миколайовичем) договору оренди. Судом першої інстанції з'ясовано, що при укладенні договору Михайленко Е.М. керувався не статутними завданнями ТОВ «ДВС», а укладав його тільки задля власної вигоди. За таких обставин та враховуючи межі перегляду справи в

суді касаційній інстанції, колегія суддів погоджується з висновком судів попередніх інстанцій щодо недійсності договору оренди на підставі ст. 232 ЦК України [9].

Обґрунтуванням цього виступає позиція, що недоцільно ставити юридичних осіб у нерівне становище поряд з іншими учасниками цивільних відносин, на порушення основоположного принципу рівності учасників цивільних відносин [10, с. 337 – 338].

Проте, категорія «представник» може бути використана тільки щодо *особи*. Водночас орган юридичної особи є складовою самої юридичної особи, що, з формально-юридичних позицій, виключає допустимість визнання недійсним правочину, вчиненого органом, унаслідок зловмисної домовленості з іншою стороною. Причому в цьому разі не може сприйматися як аргумент порушення принципу рівності.

Правочини можуть вчинятися внаслідок зловмисної домовленості тільки тоді, коли представник однієї зі сторін діяв у межах чинних повноважень. З огляду на це, такі правочини потрібно відмежовувати від правочинів, вчинених з:

а) перевищенням представником повноважень, оскільки вони створюють правові наслідки для особи, яку представляють лише після схвалення такого правочину;

б) особою, яка діяла без повноважень, адже в особи відсутні правові підстави для укладення правочину від імені особи.

Наприклад, ВГСУ зауважив, що приймаючи до уваги встановлений судами попередніх інстанцій факт укладення підприємством «Ресурс» Всеукраїнської організації інвалідів «Союз організацій інвалідів України» спірного іпотечного договору від власного імені, а не від імені позивача і без будь-яких його доручень, вважає, що позивач невірно обрав законодавчі підстави позову, в зв'язку з чим його задоволення у цій судовій процедурі унеможливується [11].

Безпідставним та недопустимим є застосування положень ст. 232 ЦК України до правових конструкцій, що за своєю сутністю не є правочинами.

Зокрема, у цьому контексті суперечливим видається рішення ВГСУ, яким залишено в силі рішення судів першої і апеляційної інстанцій про визнання *недійсним рішення загальних зборів учасників ТОВ «Петрофарм»* про входження ПФ «Кентавр» до складу засновників товариства, та пунктів 1.2, 3.5 розділу 13 Статуту відповідача, зареєстрованого 17.04.2006 р. Підставою визнання послугувало те, що вхід позивача до складу засновників відповідача і внесення ним до статутного фонду товариства нерухомого майна було *вчинено внаслідок зловмисної домовленості представника позивача – Войцика Р.В. із засновником та директором відповідача – Гревцовим П.В. з метою ухилення від виконання фірмою кредиторських зобов'язань та залишення майна у володінні того ж засновника* [12].

Під зловмисною домовленістю необхідно розуміти умисну змову однієї сторони із представником іншої, проти інтересів особи, яку представляють.

Зловмисна домовленість представника з контрагентом особи, яку представляють, створює правову ситуацію, коли дійсна воля довірителя, яку повинен утілювати представник, замінюється його власною волею, що суперечить волі довірителя. Саме підміна волі довірителя волею представника і слугує підставою для визнання такого правочину недійсним.

Тобто в основу зловмисної домовленості покладено умисні дії представника, який усвідомлював, що вчиняє правочин усупереч інтересам довірителя та бажав (або свідомо допускав) їхнього настання.

При цьому не має значення, кому належала ініціатива здійснити змову – представникові чи другій стороні правочину. Головне, що характеризує цей правочин – наявність усвідомленості і волі другої сторони правочину та представ-

ника на здійснення дій всупереч інтересам особи, яку він представляє.

Відносно умов задоволення такого позову в судовій практиці не склалося однозначного підходу. Це яскраво ілюструють наступні приклади:

а) при розгляді справи ВСУ відмітив, що для визнання недійсним правочину як такого, що вчинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою, необхідною умовою є вчинення представником таких дій *з метою отримання власної або обопільної вигоди, на шкоду довірителеві* та в межах наданих йому довірителем повноважень, а, як установив суд, позивач ОСОБА_1 повноваженнями щодо продажу будинку ОСОБА_2 не наділяв і той вчинив такий продаж *за відсутності необхідних для цього повноважень*, що унеможливує визнання такого договору недійсним з підстав, передбачених ст. 232 ЦК України. Також не встановив суд, чи переслідував ОСОБА_2 мету отримання власної вигоди в результаті таких дій, що теж є обов'язковою умовою визнання договору недійсним з підстав, передбачених ст. 232 ЦК України [13];

б) у п. 22 Постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» передбачається, що для визнання правочину недійсним на підставі статті 232 ЦК необхідним є встановлення *умислу в діях представника*: представник усвідомлює, що вчиняє правочин усупереч інтересам довірителя та бажав (або свідомо допускає) їхнього настання, а також *наявність домовленості представника однієї сторони з іншою стороною і виникнення через це несприятливих наслідків для довірителя*. При цьому не має значення, чи одержав учасник такої домовленості яку-небудь вигоду від здійснення правочину, чи правочин був вчинений з метою завдання шкоди довірителеві [14].

Тобто дві правові позиції фактично містять різні умови для кваліфікації правочину, вчиненого на підставі зловмисної домовленості.

Їхня відмінність проявляється в тому, що **в першому випадку** ВСУ акцентує увагу на необхідності наявності повноважень та мети зловмисної домовленості, що виражається у власній або обопільній вигоді. Хоча це відбувається також досить суперечливо, оскільки в наступному реченні вже зазначається про необхідність тільки власної вигоди представника.

У **другому випадку** ВСУ вимагає доведення наявності домовленості представника і настання несприятливих наслідків для довірителя, незалежно від отримання учасником такої домовленості певної вигоди.

Втім, видається, що отримання представником або іншою стороною певної вигоди не повинно впливати на визнання недійсним правочину на підставі ст. 232 ЦК України. Тому кваліфікація правочину як вчиненого внаслідок зловмисної домовленості зумовлює встановлення, що:

а) від імені однієї зі сторін правочину виступав представник, хоча й не виключаються випадки, коли від імені обох сторін виступають представники;

б) зловмисна домовленість і вчинення правочину з іншою стороною відбулася на підставі наявних повноважень представника;

в) існував умисел в діях представника щодо зловмисної домовленості;

г) настали несприятливі наслідки для особи, яку представляють;

г) наявний причинний зв'язок між зловмисною домовленістю і несприятливими наслідками для особи, яку представляють.

Загальним правовим наслідком вчинення правочину в результаті зловмисної домовленості є реституція (ст. 216 ЦК України).

Додаткові наслідки встановлено для договірною представництва, і вони полягають у тому, що довіритель має право вимагати від свого представника та другої сторони *солідарного відшкодування збитків та моральної шкоди*, що за-

вдані йому у зв'язку із вчиненням правочину внаслідок зловмисної домовленості між ними.

Отже, на підставі вище викладеного можна зробити певні висновки:

1. кваліфіковані як правочини, вчинені внаслідок зловмисної домовленості, можуть бути тільки дво- та багатосторонні правочини (договори). Водночас, не виключені випадки, за яких і односторонній правочин вчинятиметься внаслідок зловмисної домовленості. У цьому разі вона може існувати тільки між представником та іншими особами.. З метою захисту та відновлення порушених прав такої особи видається можливим застосування для кваліфікації таких дій положень ст. 232 ЦК України на підставі аналогії (ст. 8 ЦК України);

2. термін «представник» є категорією родовою, що включає в себе як законного представника, так і повіреного, і комерційного представника. З огляду на те, що в ч. 1 ст. 232 ЦК України закріплено поняття «представник», відсутні передумови не допускати оспорювання правочинів, вчинених внаслідок зловмисної домовленості законним представником або представником, на підставі акта органу юридичної особи;

3. категорія «представник» може бути використана тільки щодо *особи*. Водночас орган юридичної особи є складовою самої юридичної особи, що, з формально-юридичних позицій, виключає допустимість визнання недійсним правочину, вчиненого органом, унаслідок зловмисної домовленості з іншою стороною. Причому в цьому разі не може сприйматися як аргумент порушення принципу рівності;

4. під зловмисною домовленістю необхідно розуміти умисну змову однієї сторони із представником іншої, проти інтересів особи, яку представляють кваліфікація правочину як вчиненого внаслідок зловмисної домовленості зумовлює встановлення, що: а) від імені однієї зі сторін правочину виступав представник, хоча й не виключаються випадки,

коли від імені обох сторін виступають представники; б) зловмисна домовленість і вчинення правочину з іншою стороною відбулася на підставі наявних повноважень представника; в) існував умисел в діях представника щодо зло-

вмисної домовленості; г) настали несприятливі наслідки для особи, яку представляють; г) наявний причинний зв'язок між зловмисною домовленістю і несприятливими наслідками для особи, яку представляють.

Література

1. Растеряев Н. Недействительность юридических сделок по русскому праву: Часть общая и часть особенная. Руководство к торговым и гражданским сделкам [Текст] / Н. Растеряев. – СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1900. – 386 с.
2. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия [Текст] / Н.В. Рабинович. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – 171 с.
3. Хейфец Ф.С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву [Текст] / Ф.С. Хейфец. – 2-е изд., доп. – М.: Юрайт, 2000. – 162 с.
4. Холоденко Ю.В. Недействительность сделок, совершенных путем злонамеренного соглашения представителя одной стороны с другой [Текст] / Ю.В. Холоденко // Мир экономики и права. – 2009. – № 3. – С. 56 – 62.
5. Потопальський С.С. Правові проблеми визнання недійсним правочину, вчиненого представником з перевищенням повноважень [Текст] / С. С. Потопальський // Адвокат. – 2005. – № 10. – С. 9–11.
6. Томчишен С. В. Правові наслідки перевищення повноважень органом управління господарського товариства та його представником при вчиненні правочину та інших юридично значущих дій [Текст] / С. В. Томчишен // Вісник господарського судочинства. – 2011. – № 1. – С. 14 – 23.
7. Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Узагальнення Верховного суду України від 24.11.2008 р. [Електронний ресурс] // БД «НАУ – ЕКСПЕРТ». Версія: 9.7.3.
8. Дзера О.В. Науково-практичний коментар до статті 232 Цивільного кодексу України // Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення «ЛІГА: ЗАКОН ПРЕМІУМ». Версія: 8.2.3.
9. Постанова Вищого господарського суду України від 17.12.2009 р. у справі № 16/172/09 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.
10. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве: Теория и практика оспаривания / О.В. Гутников. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – 576 с.
11. Постанова Вищого господарського суду України від 31.01.2008 р. у справі № 38/259 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.
12. Постанова Вищого господарського суду України від 04.06.2009 р. у справі № 05/2846 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.
13. Ухвала Верховного суду України від 28.05.2009 р. у справі № 6-6639вов09 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – Судові рішення». Версія: 9.7.3.
14. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. [Електронний ресурс] // БД «НАУ – ЕКСПЕРТ». Версія: 9.7.3.